

DOI: <https://doi.org/10.15407/bv2023.04.041>

УДК 929(477)Стороженко М.І.

Галина Александрова,

<https://orcid.org/0000-0002-5136-5160>,

докторка філологічних наук, старша наукова співробітниця,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ, Україна)

просп. Голосіївський, 3, Київ, 03039, Україна

e-mail: galekss@ukr.net

Служіння культурі, науці, бібліотечній справі: Микола Ілліч Стороженко

Мета статті – дослідити бібліотечну діяльність відомого українця, визначного історика літератури, шекспірознавця, шевченкознавця, М. І. Стороженка (1836–1906), який через реалії суспільно-політичної дійсності як фахівець зреалізувався на чужині, десять років працював бібліотекарем Московського публічного і Рум'янцевського музеїв. **Методологія** дослідження ґрунтується на використанні принципу історизму, наукової об'єктивності, та системності; застосовано також біографічний та проблемно-тематичний методи. **Наукова новизна.** У статті вперше докладно, на основі спогадів сучасників, розглядається бібліотечна діяльність видатного літературознавця М. І. Стороженка, який попри несприятливі історичні обставини зберіг національну ідентичність українця і став авторитетним фахівцем, відомим у світі. **Висновки.** Десятирічна діяльність М. І. Стороженка в бібліотеці Московського публічного і Рум'янцевського музеїв стала важливою сторінкою в її історії. На розвиток бібліотечної справи він спрямовував свій багатий науковий та викладацький досвід, зреформував роботу читальної зали, став ініціатором створення довідкової бібліотеки при ньому. За час роботи М. І. Стороженка значно зріс унікальний фонд установи, було сформовано сучасний на тоді довідково-пошуковий апарат, розширено сферу та перелік послуг, що надавалися читачам. Важливими напрямками наукової, інформаційної та культурної діяльності М. І. Стороженка була його робота як консультанта, популяризатора іноземної художньої та наукової літератури, довідкових видань, контакти з колегами, фахівцями з різних галузей. Відзначено, що М. І. Стороженко посідає достойне місце серед культурно-освітніх українських діячів кінця XIX – початку XX ст., які своєю діяльністю справляли вплив на розвиток бібліотечної справи, виховання освіченого читача, тому його постать має посісти належне місце в національному культурному просторі.

К л ю ч о в і с л о в а: історія бібліотечної справи, Рум'янцевський музей, культурно-освітні українські діячі кінця XIX – початку XX ст., М. І. Стороженко

Актуальність теми дослідження. Визначальними чинниками становлення та розвитку бібліотечної галузі є досвідчені фахівці, тому дослідники особливу увагу нині звертають на «персоніфікацію історії бібліотечної справи» [6, с. 47]. Нині вкрай важливо розширювати кількісний діапазон залучених до суспільного інформаційного обігу імен «на усіх рівнях наукової пошукової, аматорської краєзнавчої, видавничої, бібліотечно-інформаційної роботи – у загальнонаціональному, регіональному, крайовому, місцевому, локальному масштабах» [15, с. 33]. Через суспільно-політичні обставини

багато українців-інтелектуалів, серед них і бібліотечні діячі, зреалізувалися в російській науці й культурі. Саме з огляду на це вони, здебільшого несправедливо, перейшли до розряду «забутих», своєю долею ще раз демонструючи масштабність імперського зла. В умовах нинішньої повномасштабної російської агресії проти України варто звертати на них увагу на батьківщині і відокремлювати від країни, яка привласнила їхній інтелектуальний потенціал, часто без згадки про їхні українські корені. До таких постатей належить і Микола Ілліч Стороженко (1836, село Іржавець Прилуцького повіту Чернігівської губернії – 1906, Москва), представник відомого з початку XVII ст. роду.

З 1 січня 1893 р. по 5 жовтня 1902 -го М. І. Стороженко працював головним бібліотекарем Московського публічного і Рум'янцевського музею (далі МПРМ), продовжуючи викладати в університеті. Він був представником тодішньої інтелігенції, котра здійснила наукову і викладацьку кар'єру за межами батьківщини і, звісно, не може називатися суто українською. Але М. І. Стороженко не відповідає і типові малороса, поширеному в середовищі українського дворянства та інтелігенції упродовж цілого XIX ст., у діяльності якого поєднувалася симпатія до культурно-історичних традицій рідного краю з віро-підданою службою імперії. Тому, на наш погляд, є підстави для вивчення бібліотечної діяльності М. І. Стороженка в контексті мемуарів про цю неординарну особистість. Спонукальним критерієм для цього є і українське походження діяча, його українофільські симпатії, діяльність як шевченкознавця, фінансова підтримка журналу «Киевская старина», тісний зв'язок із рідним краєм, позиціонування себе як українця протягом усього життя тощо.

Аналіз джерел та публікацій. До біографії, наукової спадщини М. І. Стороженка останнім часом зріс інтерес (публікації Г. Александрової [1–3], О. Дроб'язка, Д. Жаткіна, О. Міхна, А. Рябової, О. Сокирка, В. Москальця та інших). Але діяльність Стороженка-бібліотекаря донині не перебувала в полі дослідницьких інтересів українських науковців. Про цей аспект його багатогранної діяльності є важлива інформація в «Історії української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.) : матеріали до біобібліографічного словника» [8, с. 440–441], проте окремої праці про його роботу в бібліотеці досі немає, немає й статей на цю тему, не згадали його і в проєкті «Українська бібліотечна енциклопедія» та в статтях рубрики «Розвиток книгознавчої думки в російській державній бібліотеці – до 150-річчя заснування» (Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2013. Вип. 35). Вважаємо, що докладного висвітлення потребує не лише викладацька та наукова активність вченого, а і його внесок у бібліотечну справу. Чільне місце серед матеріалів з вивчення бібліотечної діяльності М. І. Стороженка належить спогадам його сучасників. Серед них відомі науковці кінця XIX – початку XX ст.: І. І. Бороздін, О. М. Веселовський, І. А. Линниченко, І. І. Янжул, М. М. Ковалевський, А. І. Калішевський, М. Н. Розанов, П. С. Коган, В. Ф. Лазурський, М. О. Енгельгадт та інші. У спогадах зосереджено багатий на різні деталі та подробиці матеріал, який точно і яскраво передає основні етапи життя цієї непересічної особистості, характер та стиль роботи в бібліотеці.

Мета статті – представити бібліотечну діяльність відомого українця, визначного історика літератури, шекспірознавця, шевченкознавця М. І. Стороженка, який змушений був працювати за межами батьківщини.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX ст. МПРМ були складною культурно-освітньою структурою, що утворилася 1861 р. унаслідок переведення Рум'янцевського музею з Санкт-Петербурга до Москви. Новий заклад стрімко розвивався, причому найдинамічніше зростали його бібліотечні фонди: «...в тутешнім Румянцевському музеї є бібліотека, де знаходяться всі книжки, друковані в Росії», писав І. Франкові А. Кримський

(З листування Івана Франка та Агатангела Кримського. А. Кримський до І. Я. Франка. Москва, 1891, 13/25 жовтня. <https://zbruc.eu/node/57491>), який у 1889–1892 рр. навчався в Лазаревському інституті східних мов. Інформація про цю книгозбірню привернула увагу І. Франка: «на статтю про Румянцев[ський] муз[ей] наперед тішуся» [18, с. 446]; «...на статтю про Рум[янцевський] муз[ей] дуже цікавий» [18, с. 455], зазначав він у листах до А. Кримського. На прохання І. Франка А. Кримський написав статтю про цю книгозбірню до журналу «Жите і слово», оскільки в Галичині, за винятком кількох учених, не були ознайомлені з історією, бібліотекою та рукописами цього музею. Враховуючи те, що бібліотека мала величезні наукові фонди, А. Кримський зосередив увагу лише на документах, що містили інформацію з історії України та давньоукраїнської літератури, оглянув, насамперед, пам'ятки «дорожчі та рідкіші» [10, с. 417]. Він нагадав читачам про закон, згідно з яким один примірник кожної друкованої в Росії книжки «засилався до Музею; тим-то в Музейній бібліотеці є всі російські видання (між іншим – українські), які вже поставали бібліографічною рідкістю» [10, с. 265]. На скарби Рум'янцевського музею звертав увагу українського читача і М. Грушевський (ЗНТШ. 1896. Т. XIV. Кн. 6): «Цікавість... московського музею полягає в описові новонабутих рукописів до Рукописного відділу його – однієї з найважливіших збірок рукописних в Росії» [5, с. 297].

Бібліотека Рум'янцевського музею постійно поповнювалася лише книгами, що друкувалися в межах імперії. Ці видання надходили з цензурного відомства безкоштовно, а для купівлі іноземних книг музейна бібліотека мала дуже обмежені можливості; у бюджеті музеїв не передбачали на це відповідної суми. На всі зарубіжні закупівлі витрачалося всього 1000 руб. на рік.

Читальна зала бібліотеки був занадто малий і не міг вмістити навіть сто відвідувачів, тому частина з них «працювала» прямо на підвіконнях, або змушена була покидати бібліотеку. У читальній залі постійно відчувалася нестача підручних довідкових видань, і це дуже ускладнювало роботу читачів. Україн бракувало нової літератури іноземними мовами, тому значна кількість вимог відвідувачів не виконувалася. Склад працівників читальної зали був невеликий через убогий бюджет, тому читацькі вимоги виконувалися дуже повільно. Зокрема, за другу половину 1891 р. (рік, що передував приходові в МПРМ М. І. Стороженка) бібліотеку відвідало 2017 осіб, серед них 188 жінок, – дізнаємося із «Журнала министерства народного просвещения» (1893. Май. С. 1–6).

Незважаючи на труднощі, у МПРМ вважали за честь працювати видатні вчені, професори університету, а звання «бібліотекар» вважалося тоді надзвичайно високим: його удостоювалися лише обрані особистості, великі трудівники на ниві книжкової справи. Бібліотека була частиною Музеїв, частиною великого культурного простору з особливою аурую. Вона слугувала традиційним місцем не лише для дослідницької роботи, а й для зустрічей та знайомств науковців, студентів, письменників, журналістів – тодішньої культурної інтелігенції. За «Статутом бібліотек російських університетів», на посаду головного бібліотекаря міг претендувати лише професор. Головний бібліотекар мав право підпису замість директора. Зокрема, на «Путеводителе по библиотеке Московского публичного и Румянцевского музеев» (1896) зазначено: «Печатать разрѣшаю. Февраля 27 дня 1896 года. За Директора Музеевъ, Статскій Совѣтникъ Н. Стороженко»*.

М. І. Стороженко знав європейські мови, був людиною енциклопедичних знань. Почавши працювати в бібліотеці, він уже мав значні наукові заслуги, визнання талановитого лектора. Тому призначення його на посаду бібліотекаря Московського публічно-

* «Друкувати дозволяю. Лютого 27 дня 1896 року. За Директора Музеїв, статський радник М. Стороженко».

го та Рум'янцевського музеїв після смерті Є. Ф. Корша було досить вдалим, зазначав М. Н. Розанов [16, с. XXVI]. Спільна рада всіх музейних працівників одногосно запропонувала це місце Миколі Іллічу. Нетривала діяльність М. І. Стороженка на скромній посаді бібліотекаря не могла, звісно, максимально повно розкрити його обдаровання, яке виявив він як науковець і викладач, але «і в цих обмежених рамках так само виразно, -зазначав А. І. Калішевський, – проявилися видатні риси його особистості, як і в інших сферах» [14, с. 123].

Для посади бібліотекаря Микола Ілліч мав багато позитивних характеристик: величезну ерудицію, начитаність і вражаючу пам'ять, розумів історичне значення культурної духовної спадщини, що зберігалася в книгозбірні. Адже кінець XIX – початок XX ст. були помежів'ям епох в історії культури. У цей період відбувся глибокий переворот у мистецькому мисленні й свідомості, витворювалися нові парадигми і форми художньої творчості і, відповідно, змінювалися підходи до їх осмислення. Працівник бібліотеки мав орієнтуватися в нових виданнях, знати запити сучасного читача. Саме таким був М. І. Стороженко: бібліотечну діяльність він розглядав як важливий напрям гуманітарної науки і культури, першорядний інформаційно-комунікаційний ресурс тодішнього суспільства, вважаючи, що завдання бібліотеки – виховувати в читачів переконання: книга – це джерело знань, а бібліотека – храм науки.

А. І. Калішевський згадував: у часи до реформи Рум'янцевського музею, коли М. І. Стороженко тільки почав працювати бібліотекарем, життя тут минало за давно означеним шаблоном, було монотонне, одноманітне, «із сильним бюрократичним забарвленням». Енергійний, експансивний характер Миколи Ілліча не узгоджувався з одноманітною роботою цієї установи. Його рухлива натура, із різноманітним інтересом і органічним протестом проти будь-якого формалізму, була «великою і відрадною новиною в цій бідній враженнями обстановці. У нудних стінах бібліотечних залів із його появою стали лунаати голоси, почулося живе і гостре слово, стало якимось зразу світліше і веселіше, ніби увірвався живий струмінь життя. Тоді ще бадьорий і жвавий, і чужий до будь-якої рутини М[икола] І[лліч], навіть у такій спеціальній галузі, як велика бібліотечна справа, в організації якої такі важкі різні реформи, не міг пасивно ставитися до заведених порядків і продовжувати старі традиції» [14, с. 124]. Щоправда, його творчій натурі були мало властиві адміністративні й організаторські здібності, це були «клопітні обов'язки» [19, с. 219], але «проникливий розум, здорове чуття завжди правильно підказували йому основну суть справи і головну мету її» [14, с. 124]. І. А. Линниченко теж зазначав, що за характером М. І. Стороженко міг бути тільки кращим товаришем, а не начальником співробітників, але він перетворився одразу ж «на всезагального порадника і книгочерпця», і як бібліотекар музею професор був незамінний. М. Н. Розанов характеризував його одночасно і як начальника, і як товариша, котрий користувався загальними симпатіями і любов'ю працівників бібліотеки і музеїв [16, с. XXVIII]. А в його посмертних спогадах ідеться про те, що М. І. Стороженко «проявив себе прекрасним організатором» [14, с. 35]. Адже сприятливий соціально-психологічний клімат у бібліотечному колективі залежав, насамперед, від управлінського мистецтва керівника. Працівники цієї установи за короткий час стали один для одного близькими людьми, і нові вакансії обіймали не за призначенням начальства, а за «libertum veto» музейних чинів, тому роки бібліотекарства М. І. Стороженка в МПРМ І. А. Линниченко називав «добрим, патріархальним часом» [13, с. 20].

За спогадами І. А. Линниченка, біля робочого столу М. І. Стороженка, який стояв безпосередньо в книгоховищі (кабінету Микола Ілліч у музеї не мав), «завжди сидів хто-небудь із "пронизливих" гімназистів, вислуховуючи його вчену пораду чи записуючи літературну довідку; а, піднімаючись, відвідувач виносив із собою пакет із книгами, які

М. І. щедро видавав на своє ім'я» [13, с. 21]. Деякі з таких гімназистів згодом ставали відомими вченими і зберегли на все життя вдячну пам'ять про цю чудову людину. Про важливу грань характеру М. І. Стороженка писав один із його студентів, згодом літературознавець І. І. Бороздін: «Його кабінет і вдома, і в Рум'янцевському музеї був завжди відкритий для кожного, хто навчається, для кожного, хто потребує поради або вказівки. І ніхто так не міг обігріти та обласкати, як Микола Ілліч» [4, с. 12]. Письменник М. О. Енгельгадт згадував, як М. І. Стороженко прийняв його «у Рум'янцевському музеї, за столиком, у світлому просторі між трьома стінами полиць, що утворюють ніби невеликий кабінет шановного вченого в довгій бібліотечній кімнаті. Книжкові скарби навколо, далі зала з офортами та портретами та сповнений привітності й благодущності Микола Ілліч – усе злилося в тепле та гармонійне враження. Тиша, праця, думка, споглядання».

МІПРМ видавав щорічні звіти, і в кожному з його випусків фіксувалися проблеми, які поставали перед бібліотекою. Серед них можна виокремити три постійні: відсутність приміщень для вже існуючих колекцій (особливо це стосувалося відділу рукописів); брак фінансування для поповнення музейних колекцій та продуманого комплектування фонду іноземних видань; відсутність достатньої кількості працівників для приймання, обробки, опису книжкових зібрань, а також для обслуговування постійно зростаючої кількості відвідувачів. Характерною для висвітлення проблем бібліотеки була стаття І. А. Линниченка «Теперішнє Рум'янцевського музею» у «Московских ведомостях» (4 жовтня 1895 р., № 274, за підписом «І. Амартола»). Автор статті намагався привернути увагу влади та громадськості міста до потреб МІПРМ. Учений завершував свою публікацію зверненням-проханням про надання Рум'янцевському музею як громадській установі першорядної важливості. Адже зі скромних внесків кожного могла б утворитися сума, цілком достатня для поповнення фондів бібліотеки та для покращення її внутрішнього облаштування. І тут варто навести такий красномовний факт. Відомий фінансист, економіст, освітній діяч І. І. Янжул вирішив передати свою бібліотеку МІПРМ. Однак, незважаючи на особисту дружбу з головним бібліотекарем, він отримав відмову. Микола Ілліч на його пропозицію зреагував досить емоційно: «Перш ніж жертвувати нам свою бібліотеку, то спершу пожертвуй достатньо тисяч побудувати цю бібліотеку, а потім жертвуй і книги!» [20, с. 81–82].

Особливу увагу головний бібліотекар звертав на потреби відвідувачів читальної зали. «Для нього відразу виявилось простим і ясним, – наголошував А. І. Калішевський, – що вся складна робота бібліотеки своїм кінцевим підсумком передбачала якомога повніше обслуговування запитів читаючої публіки» [14, с. 124]. Важливим і корисним нововведенням Миколи Ілліча було облаштування постійної бібліотеки з різними науковими відділами при читальній залі, зі спеціальними, відкритими для всіх, каталогами по кожному відділу. Запроваджені зміни дали змогу все найважливіше з різних галузей знань, а також словники та інші довідкові видання, якими найчастіше користувалися, отримувати негайно, без попереднього замовлення, довгих очікувань, коли книжки доводилося розшукувати в загальному каталозі і на місцях в основній бібліотеці, розкиданій по різних частинах і поверхах великої будівлі. Усе було зроблено за зразком Британського музею в Лондоні та інших кращих європейських бібліотек. М. І. Стороженко облаштував у самій читальній залі «відбірну бібліотеку із книжок, які читали найбільше з різних галузей, легкодоступну для всіх читачів» [14, с. 35]. Він виділив для цього частину фонду з особливим систематичним каталогом, до якого отримали доступ відвідувачі. Така бібліотека, окрім практичних зручностей для читачів, які мали можливість отримувати книжки без затримок, потребувала уважного і продуманого підбору літератури з кожної спеціальності. До створення спеціального відділення М. І. Стороженко доклав багато зусиль, він залучав

багатьох професорів, постійно дослухався їхніх порад. Але і після облаштування цього підрозділу бібліотеки він постійно стежив за складом і повнотою його фонду, намагався його змінювати і оновлювати, стежачи за новинками літератури з кожної галузі знань. Цим далеко не обмежувалася увага М. І. Стороженка до потреб відвідувачів. Він постійно опікувався турботами про ті чи ті практичні покращання, які варто було запровадити в читальній залі. Видача книжок читачам і їх прийом також були упорядковані, окрім того, вдалося запровадити більш точну статистику вимог і реєстрації читачів. Істотно вдосконалилась каталогізація книжок, які надходили, адже за клопотанням Миколи Ілліча за час директорства М. А. Веневітінова на особисті кошти директора було збільшено майже удвічі кількість вільнонайманих працівників – тих, хто розбирав і описував видання, що надходили. Саме це позитивно позначилося на швидкості видачі книг читачам [19, с. 219]. Щорічні бібліотечні звіти, які подавалися міністру народної освіти і докладна записка про збільшення бібліотечного штату та про інші бажані покращання засвідчували уважне ставлення М. І. Стороженка до потреб бібліотеки і інтересів читачів.

Важливим аспектом роботи М. І. Стороженка було поповнення бібліотеки іноземними виданнями. До його приходу в МПРМ багатшим був російський відділ бібліотеки, який поповнювався завдяки розпорядженню уряду про обов'язкове надсилання в Московську публічну бібліотеку при музеях, поряд з Імператорською Публічною бібліотекою в Петербурзі, одного примірника друкованого видання, що виходило в межах Росії. Крім обов'язкового примірника, найважливішим джерелом поповнення фонду були дарування, пожертвування. Іноземні ж книжки передплачувалися в бібліотеку здебільшого на випадкові благодійні пожертвування. Тому головний бібліотекар робив строгий і обмежений вибір, передплачуючи тільки капітальні видання з певної галузі науки, мистецтва і літератури. Добра обізнаність із західноєвропейською літературою, докладне вивчення літературних, історичних, критичних журналів і довідкових видань із різних галузей, особисті стосунки зі спеціалістами – усе це давало можливість Миколі Іллічу «знати справжній стан речей і задовольняти, наскільки це від нього залежало, потреби читачів і вчених-спеціалістів, передплачуючи важливі іноземні книжки, особливо з усезагальної літератури та історії, а також іноземні журнали, яких бібліотека почала отримувати майже вдвоє більше» [16, с. XXVII].

Енциклопедично освічений професор, знаний спеціаліст із зарубіжної літератури, він, насамперед, турбувався про придбання видань із цієї галузі, тому цей відділ бібліотеки був укомплектований найбільш повно. М. І. Стороженко намагався поповнювати книгозбірню найкращими зразками зарубіжної літератури та важливими працями із західноєвропейського літературознавства. Завдяки старанням Миколи Ілліча журнали, які користувалися великим попитом, почали надходити від видавців і редакцій набагато швидше, ніж раніше, і оперативно потрапляти до читачів.

Була ще одна риса характеру, яка назавжди залишилася в пам'яті людей, котрим довелося працювати з М. І. Стороженком. Це – висока моральність, його душевна благородність і гуманність, які справляли на всіх особливе враження. У напівбюрократичній атмосфері, де йому довелося бути начальником, хоч і для невеликої групи осіб, ці риси виявлялися особливо яскраво. Йдеться не тільки повну товариську довіру до співробітників, не тільки рідкісну делікатність в особистих стосунках із підлеглими, а й надзвичайно чуйну увагу до їхніх потреб: чим скромнішою була посада працівника, тим сердечніше ставився до нього Микола Ілліч і «не пропускав випадку, щоб не поклопотатися про покращення матеріального становища молодших співробітників» [14, с. 126].

Завжди привітний, уважний до відвідувачів, М. І. Стороженко мав талант гарного психолога, завжди прагнув встановлення довірливого контакту зі співрозмовником і ро-

зумів: від того, з яким враженням читач піде з бібліотеки, залежить уся його подальша «бібліотечна доля», ставлення до бібліотек і взагалі до книг. Не обмежуючись проблемами суто бібліотечного характеру, Микола Ілліч завжди охоче відгукувався на будь-які запити відвідувачів, які зверталися до нього, жертвував нерідко своїм часом і був «незамінним керівником для молодих учених і письменників-початківців» [19, с. 219].

Наприклад, особливу роль М. І. Стороженко як бібліотекар зіграв у долі свого земляка-студента, згодом бібліотекознавця, бібліографа, літературознавця, педагога, журналіста А. І. Калішевського. У 1889 р. той влаштувався «вільнотрудящим» у книгозбірню Рум'янцевського музею. Тут він послідовно опановував тонкощі бібліотечної професії і набував професійного досвіду: із вересня 1891 р. – черговий читальної зали МПРМ, із жовтня 1897-го – помічник бібліотекаря, а з весни 1900-го – старший помічник бібліотекаря. Під впливом М. І. Стороженка юнак написав низку літературознавчих статей про Т. Шевченка, М. Гоголя та ін. 1908 р. А. І. Калішевський очолив бібліотеку Московського університету, де пропрацював до кінця свого життя [8, с. 191–192].

Багато відомих діячів висловлювали подяку М. І. Стороженкові за допомогу в пошуку матеріалів, за консультування, слушні поради. Для своїх знайомих та колег професор був своєрідним ходячим каталогом, дельфійським оракулом у галузі бібліографії. Саме з позицій поваги до читача він будував свою концепцію роботи, іноді видаючи особливо поважним читачам книги додому. Цей факт можна розглядати як пошану до читача і його інформаційного запиту, забезпечення безперешкодного доступу до інформації і максимального комфорту під час роботи з нею (абонементів в бібліотеці тоді ще не було). «Відвідувачам Рум'янцевської бібліотеки, – писав літературознавець, професор П. С. Коган, – прекрасно відомо, як набагато полегшується користування її скарбами завдяки ставленню М. І., завдяки відсутності в ньому будь-якого формалізму і готовності завжди допомогти своїми вказівками» [9, с. 106]. Але така позиція йшла врозріз із настановами його колеги з МПРМ, філософа, релігійного мислителя М. Ф. Федорова (1829–1903) – «ідеального бібліотекаря» (О. Гінкен), який працював на посаді помічника бібліотекаря і з благоговійною увагою, майже трепетом, ставився до книжкових зібрань бібліотеки. М. Ф. Федоров жив як аскет, не володів жодним майном, значну частину платні роздавав своїм «стипендіатам», від надбавок до платні відмовлявся, завжди ходив пішки. Філософ надавав бібліотечній справі сакрального статусу, а читання прирівнював до священнодійства. Поширеною є версія, що М. Ф. Федоров саме через позицію М. І. Стороженка звільнився з бібліотеки. Згідно зі спогадами хранителя відділення рукописів стародруків МПРМ Г. П. Георгієвського, М. І. Стороженко брав бібліотечні книги додому і давав їх додому іншим читачам. Зокрема, В. Ф. Лазурський згадував: Льву Толстому «із Рум'янцевської бібліотеки через професора Московського університету Миколу Ілліча Стороженка... і за допомогою каталожного... приносили англійські книжки, наприклад, про Китай» [Додаток, 10, с. 502]. Це так суперечило принципам М. Ф. Федорова (він ніколи нікому не давав музейних книжок і сам жодного разу не скористався цим правом), що, не знайшовши на звичних місцях потрібних книжок, він подав у відставку. Але в особистій справі М. Ф. Федорова, що зберігається в Архіві РДБ (вона стала наступницею бібліотеки МПРМ), прохання про відставку немає. Тодішній директор бібліотеки М. А. Веневітінов, сподіваючись переконати Миколу Федоровича залишитися на службі, не дав ходу проханню й організував колективний лист 14 співробітників до нього з проханням не залишати бібліотеки Музеїв. Прізвище М. І. Стороженка стоїть на початку списку колеги, які підписали цього листа. Отже, головний бібліотекар розумів, що кадрові ресурси організації є найціннішим її потенціалом.

Сучасні дослідники (А. Гачева, Г. Семенова) вважають, що версія звільнення М. Ф. Федорова з Рум'янцевського музею через поведінку М. І. Стороженка, викладена Г. П. Георгієвським, навряд чи достовірна. Основним мотивом, що спонукав Миколу Федоровича вийти на пенсію, було прагнення присвятити останні роки життя упорядкуванню своїх рукописів і підготовці нових статей, про що він не раз писав у листах до колег. Вважаємо, що причиною непорозумінь між цими діячами бібліотечної справи могли бути і особливості національного характеру кожного, що спричинили відмінності в підходах до загальнолюдських цінностей: щирий, відкритий українець Стороженко цінував людину-читача, її потреби, насамперед, користувача, чия діяльність мала високу соціальну і інтелектуальну значущість, а для росіянина Федорова, котрий сповідував принципи універсального планетарного і космічного світогляду, орієнтувався на східні релігії та окультні уявлення про світ, на першому плані була книга як сакральна річ, що завжди мала бути на своєму місці.

Із віком у М. І. Стороженка почали проявлятися ознаки невиліковної хвороби – тремтливого паралічу (хвороби Паркінсона). У 1902 р. задушевне вшанування 30-річчя його професорської діяльності відбувалося у квартирі ювіляра. Микола Ілліч «сидів у кріслі, оточений дітьми... повсякчас витирив сльози і пив краплі. Боялись, що він ще більше розхворіється від хвилювання. Але все обійшлося благополучно» [12, с. 238]. Восени 1901 р. він припинив читати лекції в Московському університеті. Йому щиро співчували знайомі: «...він такий жалюгідний зі своєю хворобою і так легко, з таким гумором переносить її» [11, с. 502]. «Хворий, зовсім безпомічний, він мужньо переносить страждання, продовжуючи через силу писати, наполегливо сподіваючись почерпнути в роботі бадьорість і моральну підтримку» [17, с. 148].

Незважаючи на тяжку хворобу, Микола Ілліч до останньої можливості намагався виконувати свої бібліотечні обов'язки, не пропускаючи жодного дня. Це робити було дедалі важче; із великими зусиллями і зі сторонньою допомогою він приходив в останні місяці до свого звичного місця, утомлений, безпомічний, усвідомлюючи свою фізичну неміч. «Йому дорогий був цей невеликий куток у бібліотеці, де він сидів, оточений книгами, і з яким він так звикнувся. Але М.[икола] І.[лліч] був не з тих людей, котрі можуть спокійно бути на становищі інваліда на державному кошті, і він пішов, не бачачи можливості більше залишатися, не втрачаючи особисту гідність», писав А. Калішевський [14, с. 128].

Про боротьбу з хворобою в останні роки життя згадував і А. І. Линниченко: «М.[икола] І.[лліча] так любили і цінували в музеї, що в останні роки його бібліотекарства, коли тяжка недуга позбавила його можливості ходити без сторонньої допомоги, співробітники очікували на ганку його приїзд і допомагали йому пройти через ряд залів до його насидженого місця. Із роками він не втрачав творчого натхнення, але через хворобу змушений був покинути посаду в бібліотеці» [13, с. 21]. Про справжні причини, через які М. І. Стороженко пішов із бібліотеки, І. А. Линниченко не згадує, щоб не затьмарювати світлу пам'ять цієї «чистої і безгрішної людини». Микола Ілліч із гіркотою розповідав йому про незаслужену образу, «просячи, однак, із властивою йому безмежною добротою, не розголошувати подробиць його відставки» [13, с. 21].

Офіційно про завершення роботи М. І. Стороженка писали в підкреслено піднесеному тоні, зазначаючи, що майже десятирічний період його завідування установою став помітною епохою в історії публічної бібліотеки. Фонди МПРМ за цей час зросли більше ніж у півтора раза. У 1893 р. було 40 000 відвідувань, у 1901 р. – 60 000, тобто збільшилося на 50%. Під час керування Миколою Іллічем було значно покращено умови роботи в бібліотеці, запроваджено нові штатні посади, які збільшили кількість працівників, і «усі

суттєві вдосконалення... були зроблені в період його бібліотекарства» (Отчет Московского Публичного и Румянцевского музеев за 1902 год. Москва, 1903. С. 124).

Згадували про діяльність М. І. Стороженка в МПРМ і в енциклопедії Брокгауза-Ефрона: «За короткий час встиг довести до зразкової повноти, яку тільки уможливили кошти бібліотеки, її наукові відділи і за власною ініціативою облаштував особливу загальнодоступну науково-популярну бібліотеку читальної зали, яка невинно оновлюється і має свій особливий капітал» [7, с. 710–711].

Наступного дня після залишення ним служби, 6 жовтня 1902 р., Миколу Ілліча обирають почесним членом Музею. Затвердивши це рішення, Рада Музеїв прагнула виразити вченому глибоку повагу до його заслуг і водночас «назавжди встановити міцний і нерозривний зв'язок між ним і установою, яка так багато йому зобов'язана» (Отчет Московского Публичного и Румянцевского музеев за 1902 год. Москва, 1903. С. 10). Зяттий бібліофіл, він усе своє життя збирав власну бібліотеку, яка складалася більш ніж з 2000 томів; її він заповів передати університету, в якому пропрацював понад 20 років, був головою комісії з приводу переведення бібліотеки вишу в нове приміщення (1897 р.).

М'якість, гуманність і справжнє просвітництво М. І. Стороженка ніколи не забували ті, кому довелося жити і працювати разом із ним у Музеях. У пам'яті співробітників бібліотеки закарбувався образ цієї людини, котра внесла в атмосферу їхнього життя багато тепла і світла, була носієм ідеалів добра й гуманності.

Висновки. Розвиток бібліотек невіддільний від діяльності відомих учених, які своєю невтомною працею забезпечували комплектування фондів, книжкових колекцій і зібрань, налагоджували міжнародний книгообмін, консультували читачів, готували виставки, бібліографічні видання. До найпомітніших постатей в історії МПРМ належав М. І. Стороженко. Філолог за освітою, він приділяв велику увагу формуванню фонду МПРМ, забезпечив надходження до бібліотеки профільної літератури, насамперед із питань зарубіжної літератури та літературознавства, спрямовував свій багатий читацький, науковий та викладацький досвід на розвиток бібліотечної справи. Його вирізняли такі особисті якості, як доброзичливість, емпатія, що поєднувалися з високим професійним рівнем, кваліфікованістю, знанням свого предмета. Усі, хто знав М. І. Стороженка, наголошували на такій рисі характеру головного бібліотекаря, як готовність підтримати, надати творчу допомогу молодим науковцям, писали про його щирість, гострий розум, вроджену інтелігентність.

Основні напрями діяльності М. І. Стороженка можна означити так: учений, викладач, бібліотекар. У всі ці іпостасі він вкладав своє літературне обдаровання, талант науковця, неперевершеного лектора; був надзвичайно притягальною особистістю. Його бібліотечна діяльність перебувала в нерозривному зв'язку з науковою і викладацькою. Професор університету з понад 20-річним стажем досконало знав уподобання тогочасних читачів, напрями в тогочасній науці – і його невтомною працею створювалися і примножувалися унікальні книжкові зібрання.

За час роботи М. І. Стороженка в МПРМ значно зріс унікальний фонд бібліотеки, було сформовано сучасний на тоді довідково-пошуковий апарат, розширено сферу та перелік послуг, що надавалися читачам. Учений усвідомлював, що фонди бібліотек потрібно формувати за потребами та запитамі користувачів. При ньому бібліотека орієнтувалася на духовні цінності і здійснювала просвітницьку діяльність.

Важливими й актуальними нині є не лише наукові праці М. І. Стороженка. Варто пам'ятати і його життєвий досвід як приклад гуманності, служіння світлим ідеалам, відданість книзі. Діяльність Миколи Ілліча як бібліотекаря, аналіз його здобутків та досягнень у цій галузі потребують подальшого активного та всебічного дослідження.

Список бібліографічних посилань

1. Александрова Г. А. Постаць М. І. Стороженка в ювілейних матеріалах: біографічний та історико-культурний контекст. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. 2020. Вип. 19. С. 212–230. URL: <https://doi.org/10.15407/ub.19.212>
2. Александрова Г. А. Постаць Миколи Ілліча Стороженка в некрологах і поминальних статтях: біографічний та літературознавчий дискурс. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. 2020. Вип. 20. С. 269–298. URL: <https://doi.org/10.15407/ub.20.269>
3. Александрова Г. А. Спогади про Миколу Ілліча Стороженка: компоненти національно-культурної ідентичності. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. 2022. Вип. 23. С. 290–313. URL: http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2022_23_16
4. Бороздин И. Н. Московский профессор-гуманист Николай Ильич Стороженко: К десятилетию со дня смерти. Москва, 1916. 26 с.
5. Грушевський М. Отчет Московского Публичного и Румянцевского музеев за 1892–1894 гг. Москва, 1895, ст. 120. *Твори: У 50 т. Львів : Світ, 2002. Т. 14: Серія «Рецензії та огляди (1888–1897)»*. 2008. С. 297–298.
6. Зінько О. «Бібліотекарям треба кинути оком на минуле бібліотек та заглибити зір у майбутнє»: актуалізація професійного досвіду Романа Луцика. *Бібліотечний вісник*. 2022. № 4. С. 47–58. URL: <https://doi.org/10.15407/bv2022.04.047>
7. Иванов Ив. Стороженко, Николай Ильич. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1890–1907. Т. XXXIа; доп. Па. С. 710–711; 712.
8. Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.) : матеріали до біобібліографічного словника / авт.-уклад. Л. В. Гарбар ; ред. кол.: Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна (голова), В. І. Попик та ін. ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ: 2017. 616 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002146>
9. Коган П. Н. И. Стороженко (По поводу тридцатилетия научно-литературной деятельности). *Русская мысль*. 1901. Кн. X. С. 105–118.
10. Кримський А. Про Румянцевський музей у Москві. *Житє і слово*. 1894. Т. I. С. 402–417; 1894. Т. 2. С. 265–270.
11. Лазурский В. Ф. Дневник. *Литературное наследство*. Т. 37–38. Л. Н. Толстой. Москва, 1939. С. 444–509.
12. Лазурский В. Ф. История моей жизни. Одесса: ВМВ, 2012. Ч. 1. 367 с.
13. Линниченко И. А. Воспоминания старого друга. Москва, 1909. 32 с.
14. Памяти Николая Ильича Стороженко. Москва, 1909. 187 с.
15. Попик В. І. Здобутки і завдання провідного осередку вітчизняної біографістики: до 25-річчя інституту біографічних досліджень. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*. 2019. Вип. 18. С. 27–53. URL: <https://doi.org/10.15407/ub.18.027>
16. [Розанов М. Н.]. Краткий очерк научно-литературной и общественной деятельности Н. И. Стороженко. *Под знаменем науки : Юбилейный сборник в честь Н. И. Стороженко, изданный его учениками и почитателями*. Москва, 1902. С. I–XXXV.
17. [Спасская В.]. В. С. Воспоминания о Николае Ильиче Стороженко (Дорогой памяти Николая Ильича и Ольги Ивановны Стороженко). *Русская старина*. 1911. Т. 148. № 10. С. 146–158.
18. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. Т. 49: Листи (1886–1894). Київ : Наукова думка, 1986. 810 с.
19. Шереметьинский Д. Д. Русский профессор-гуманист (Памяти Н. И. Стороженко, к полугодовому дню его кончины). *Исторический вестник*. 1906. Т. 105. Июль. С. 212–222.
20. Янжул И. И. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. В 2-х т. Санкт-Петербург: 1910–1911. Т. 2. 189 с.

References

1. Aleksandrova, H. A. (2020). Postat M. I. Storozhenka v yuvileinykh materialakh: Biografichnyi ta istoryko-kulturnyi kontekst [The figure of M. I. Storozhenko in anniversary materials: Biographical,

historical and cultural context]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 19, 212-230. Retrieved from <https://doi.org/10.15407/ub.19.212> [In Ukrainian].

2. Aleksandrova, H. A. (2020). Postat Mykoly Illicha Storozhenka v nekrolohakh i pomynalnykh stattiakh: biohrafichnyi ta literaturoznavchyi dyskurs [The figure of Mykola Illich Storozhenko in obituaries and memorial articles: Biographical and literary discourse]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 20, 269-298. Retrieved from <https://doi.org/10.15407/ub.20.269> [In Ukrainian].

3. Aleksandrova, H. A. (2022). Spohady pro Mykolu Illicha Storozhenka: komponenty natsionalno-kulturnoi identychnosti [Memories of Mykola Ilyich Storozhenko: components of national and cultural identity]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 23, 290-313. Retrieved from http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2022_23_16 [In Ukrainian].

4. Borozdin, I. N. (1916). Moskovskii professor-gumanist Nikolai Ilich Storozhenko: K desiatiletiu so dnia smerti [Moscow humanist professor Nikolai Ilyich Storozhenko]. Moscow, Russia. [In Russian].

5. Hrushevskiy, M. (2008). Otchet Moskovskogo Pablychnogo i Rumiantsevskogo muzeev za 1892–1894 hh. Moskva, 1895, st. 120 [Report of the Moscow Public and Rumyantsev Museums for 1892–1894. Moscow, 1895, art. 120]. *Tvory [Works] (Vols. 1-50). (Vol. 4, pp. 297-298)*. Lviv, Ukraine: Svit. [In Ukrainian].

6. Zinko, O. (2022). "Bibliotekariam treba kynuty okom na mynule bibliotek ta zahlybyty zir u maibutnie": aktualizatsiia profesiinoho dosvidu Romana Lutsyka ["Librarians need to take a look at the past of libraries and deepen their vision into the future": updating the professional experience of Roman Lutsyk]. *Biblioteknyi Visnyk*, 4, 47-58. Retrieved from <https://doi.org/10.15407/bv2022.04.047> [In Ukrainian].

7. Ivanov, Iv. Storozhenko, Nikolai Ilich [Storozhenko, Mykola Ilyich]. In *Enciklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona* [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron] (Vols. 1-86). (Vol. XXXIa, pp. 710-712). Sankt-Peterburg, Russia. [In Russian].

8. Harbar, L. V. (Author-comp.). (2017). Istorii ukrainskoi biblioteknoi spravy v imenakh (kinet XIX st. – 1941 r.): materialy do biobibliohrafichnoho slovnyka [History of Ukrainian librarianship in names (end of the 19th century – 1941): materials for a bio-bibliographic dictionary]. Kyiv, Ukraine. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002146> [In Ukrainian].

9. Kogan, P. (1901). N. I. Storozhenko (Po povodu tridcatiletiia nauchno-literaturnoi deiatelnosti) [N. I. Storozhenko (On the occasion of the thirtieth anniversary of scientific and literary activity)]. *Russkaia Mysl*, X, 105-118. [In Russian].

10. Krymskyi, A. (1894). Pro Rumiantsevskiy muzei u Moskvi [About the Rumyantsev Museum near Moscow]. *Zhytie i Slovo*, I, 402-417; II, 265-270. [In Ukrainian].

11. Lazurskii, V. F. (1939). Dnevnik [Diary]. In *Literaturnoe nasledstvo* [Literary heritage]. (Vol. 37-38, pp. 444-509). Moscow, Russia. [In Russian].

12. Lazurskii, V. F. (2012). Istorii moei zhizni [Story of my life]. (Ch. 1). Odesa, Ukraine: VMV. [In Russian].

13. Linnichenko, I. A. (1909). Vospominaniia starogo druga [Memories of an old friend]. Moscow, Russia. [In Russian].

14. Pamyati Nikolaia Illicha Storozhenko [In memory of Nikolai Ilyich Storozhenko]. Moscow, Russia. [In Russian].

15. Popyk, V. I. (2019). Zdobutky i zavdannia providnoho oseredku vitchyznianoj biohrafistyky: do 25-ricchia instytutu biohrafichnykh doslidzhen [Achievements and tasks of the leading center of domestic biographical studies: to the 25th anniversary of the Institute of Biographical Studies]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 18, 27-53. Retrieved from <https://doi.org/10.15407/ub.18.027> [In Ukrainian].

16. [Rozanov, M. N.]. (1902). Kratkii ocherk nauchno-literaturnoi i obshestvennoi deiatelnosti N. I. Storozhenko [Brief feature article scientifically-literary and public activity N. I. Storozhenko]. In *Pod znamenem nauki : Yubileinyi sbornik v chest N. I. Storozhenka* [Under the banner of science: Anniversary collection in honor of N. I. Storozhenko, published by his students and admirers]. (pp. 1-XXXV). Moscow, Russia. [In Russian].

17. [Spasskaia, V.]. (1911). V. S. Vospominaniia o Nikolae Illiche Storozhenko (Dorogoi pamiaty Nikolaia Illicha i Olgi Ivanovny Storozhenko) [Memories of Nikolai Ilyich Storozhenko]. *Pusskaia Starina*, 148 (10), 146-158. [In Russian].

18. Franko, I. (1986). *Zibrannia tvoriv: u 50 t. T. 49: Lysty (1886–1894)* [Collection of works: in 50 volumes] (Vol. 49. Lysty [Letters] (1886–1894)). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].

19. Sheremetinskii, D. D. (1906). *Russkii professor-gumanist (Pamiati N. I. Storozhenko, k polugodovomu dniu ego konchiny)* [Russian humanist professor]. *Istoricheskii Vestnik*, 105(60), 212-222. [In Russian].

20. Yanzhul, I. I. (1911). *Vospominaniia I. I. Yanzhula o perezhitom i vidennom 1864–1909 gg.* [Memoirs of I. I. Yanzhul about what he experienced and saw in 1864–1909]. (Vol. 1-2). (Vol. 2). Sankt-Peterburg, Russia. [In Russian].

Halyna Aleksandrova,

<https://orcid.org/0000-0002-5136-5160>,

Doctor of Philology, Senior Researcher, Leading Researcher,

Department of Theory and Methods of Biobibliography,

Institute of Biographical Research,

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ERVICE FOR CULTURE, SCIENCE, LIBRARY BUSINESS: MYKOLA ILYCH STOROZHENKO

The **purpose of the article** is to investigate the library activity of the famous Ukrainian M. I. Storozhenko (1836–1906) – a prominent literary historian, Shakespeare scholar, Shevchenko scholar, who, due to the realities of the social and political reality of that time, realized himself as a specialist abroad, worked as a librarian in Moscow and Rumyantsev for ten years public museums. The **methodology** of the article is based on using the principle of historicism, scientific objectivity and systematicity; we also applied biographical and problem-thematic methods. The **scientific novelty** of the article lies in the fact that, for the first time, it examines in detail, based on the memories of his contemporaries, the library activity of the outstanding literary critic M. I. Storozhenko, who, despite adverse historical circumstances, preserved the national identity of a Ukrainian and became a successful authoritative specialist, known in the world. **Conclusions.** The main areas of activity of M. I. Storozhenko can be defined as follows: scientist, teacher, librarian. His ten-year work in the library became an important page in its history. He directed his rich scientific and teaching experience to the development of the library business, reformed the work of the reading room, and initiated the creation of a reference library at it. During the work of M. I. Storozhenko, the library's unique fund grew significantly, a modern reference and search apparatus was formed at the time, and the scope and list of services provided to readers were expanded. It is substantiated that the important areas of scientific, informational and cultural activity of M. I. Storozhenko were his work as a consultant, popularizer of foreign fiction and scientific literature, reference publications, contacts with colleagues, specialists from various fields. It has been proven that M. I. Storozhenko occupies a worthy place among cultural and educational Ukrainian figures of the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, who influenced the development of library work and the education of an educated reader through their activities, therefore his figure should occupy a major place in the national cultural space.

К e y o r d s: history of librarianship, Rumyantsev Museum, cultural and educational figures – Ukrainians of the late 19th – early 20th centuries, M. I. Storozhenko.

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

3, Holosiivskyi Avenue, Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: galekss@ukr.net

Стаття надійшла до редакції 23 травня 2023 р.